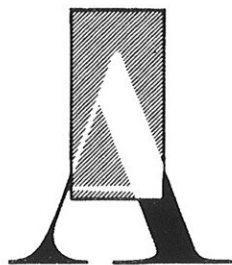

J O A N C O R O M I N E S

UNS BRINS
DE MOSSARABISME
VALENCIA

mics valencians, estimats compatricis:⁽¹⁾

Vos parla un home amant de la nostra llengua, que li ha dedicat la vida sencera: a estudiar-la, a conèixer el seu passat i les seves arrels, que l'ha dedicada a col·laborar en l'obra de fer-la més eficaç, de remoure'n detalls erronis o ambigus i d'augmentar-ne el prestigi. Vos parla un enamorat de les terres catalanes, i que ha demostrat estimar-les fervorosament, totes per igual. I vos parla un vell que ja no pot dirigir ni definir, ni guiar-ne el futur: com que és un vell, ha de deixar això per als joves; els pot... aconsellar, ja no podrà guiar-los. Fets polítics i històrics han limitat la meua eficàcia en la vida universitària, que és la meua, però he pogut deixar llibres, entre altres, un gran llibre que ara he acabat, després de consagrar-li tota la vida. Hi he gastat tota la meua energia vital; i havent de donar-li encara la darrera mà, no he tingut temps de preparar res més, i a penes vos podria parlar de res més.

D'altra banda jo no he estat gaire més que un estudiós de la llengua, i un posseïdor de la Lingüística: això en un alt nivell de Ciència; havent-hi gastat tota una llarga vida, he arribat a saber-ne molt, i sóc un mestre que en el nostre país no li n'han deixat ensenyar més que a través dels seus escrits, dels seus llibres. Encara en puc deixar més, d'ensenyament d'aquesta mena; i com que tenni seny, voleu que ho faci encara. Vos n'explicaré, doncs, unes quantes coses.

Però sóc un home apassionat del país, tant o més encara que estudiós. I heu de deixar que us en digui uns mots amb la veu del cor, no sols la del cervell. Sóc català, i no em sento res més que català: amb el deler de la meua terra he

(1) Conferència pronunciada a la Facultat de Filologia de València, el 3 de juny de 1984, any en què l'autor fou proposat doctor "honoris causa" de la Universitat de València.

viscut des de jove, més que amb el deler de prosperar. Fins prop dels 20 anys no coneixia, de veure-ho i de viure-ho, més que el Principat. Sabia que hi havia uns compatriotes valencians, que hi havia una germana València; i n'havia llegit i parlat amb amor, però no l'havia vista. Quan prop dels 20 anys, hi vaig venir per primera vegada, em va semblar que obria els ulls, a una altra part molt meua del meu país: no diré pas una meitat, diré un doble, un redoblament d'aquell país meu, que estimava més que a mi mateix, que enriqueixia immensament aquell amor meu. Per què no ho diré així: em vaig sentir doblat. En aquell Miquelet, en aquella Seu, en aquella Llotja, en les cantonades d'aquella ciutat, retrobava una cosa meua que duia jo a dins i no l'havia vista mai, en aquelles altres viles i ciutats, en aquelles hortes, en les muntanyes, reconeixia una cosa que duia dintre de mi mateix, i no l'havia vista. Vos he parlat d'uns paratges i monuments ciutadans, perquè de la resta del país, ja ho suposeu més. Sabeu que he corregut per tots els termes i paisatges valencians, des del Maestrat fins al Vinalopó, que m'hi he cansat i hi he patit calors i freds i pluges i soleiades ardents, i que hi he après enormement, i hi he fruit, admirant el treball incessant i expert del llaurador. Però a les ciutats i viles fou igual.

Em permeteu un símil? Em va parèixer, i cada dia més m'ha semblat així, que les terres valencianes, i les altres catalanes, les del Nord, del Principat, eren com una parella d'home i dona, dos esposos; en una parella, ella és diferent d'ell, ben diferent, però si hi ha hagut amor entre ells, si han tingut una vida verament matrimonial, encara que no siguin una mateixa persona, aquells dos éssers humans han arribat a ser complement l'un de l'altre, cada un d'ells arriba a ser una personalitat incompleta, impossible d'isolar de l'altra. La meua vida des de llavors, ha voltat entorn d'aquest eix: el Principat de Catalunya i les altres terres de la llengua eren aqueixes dues meitats d'aquesta mena de matrimoni humà: i d'aquestes altres, l'element cabdal, la quinta essència, el quasi-tot, ha estat sempre per a mi el País Valencià.

Voldria encara fer, com a lingüista i estudiós que sóc, alguna cosa més per a la lingüística valenciana. Vos asseguro que la voluntat no hi faltarà. I si hi ha algú que vulgui aprendre de mi, li ensenyaré tot el que sé.

I ara que ja us he abocat el que duia a dins de l'ànima, voleu que tornem al meu terreny, on he estat treballant 14 hores diàries en el Diccionari, sense repòs i, fins al dia d'ahir, encara vaig portar aquest horari, i encara ha de durar. D'un home vell que porta aquesta vida no heu d'esperar que us porti un programa de treballs ni una síntesi de belles novetats. Veig que com a títol del meu parlament vos han anunciat "El passat i el futur dels estudis de Lingüística Valenciana"; pel telèfon no sentiren que ho deia amb caràcter subjectiu: era "Passat i Futur dels meus estudis de Lingüística Valenciana". El mètode útil és que vosaltres em demaneu les explicacions que desitgeu sobre els temes comuns, i

que d'altra banda jo us doni unes mostres de coses que he arribat a saber últimament sobre paraules valencianes de passat interessant.

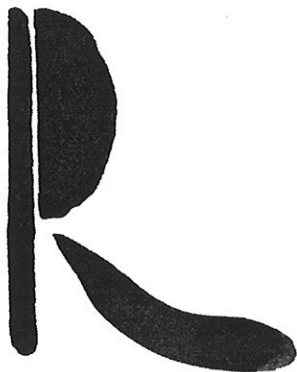
Per a aquestes mostres escolliré uns mots, específicament valencians, no coneguts fora d'aquest País, que pertanyen al llenguatge trivial, i fins un poc vulgar, però que em resulten ser molt vells, i ens transporten a temps remots en la història de la llengua i del país.

¿D'on ve *roder*, mot peculiar del valencià central, i sobretot del Migjorn valencià?

No fou recollit per cap diccionari fins a mitjan segle passat: "bandejat, fugitiu, vagabund" el defineix el *diccionari Aguiló*, "fugitivo, asendereado" diu el *dicc. d'Escrig*. És una expressió del llenguatge popular, arrelada sobretot a les muntanyes, i enterament desconeguda a tot el Principat i les altres terres de la llengua. Enric Valor, c. 1950, demanava que s'inclogués en el diccionari Fabra, amb la definició "bandoler, esp. del camp"; J. Giner i March, tot adherint-s'hi, aclaria que més que un bandit, era un "fugitiu de la justícia, que rodava per les muntanyes", afegint-hi molts detalls, amb referència a la Ribera Sud i a les muntanyes entorn del Xúquer. Un bon narrador, Pere Bonet i Alcantarilla (l'autor de *Les Alfabegueres*, membre del grup costumista de Bernat i Ferrer) ens descriu aquest tipus, potser idealitzant-lo un poc, en una novel·leta "El *Roder*", publicada en el *Cuento del Diumenge* de 1909. Ja abans, "El *Roder*" és el títol que prengué un efímer periòdic de sàtira popular, publicat a València en l'any 1842. D'una de les cavernes on féu troballes el fervorós i erudit patriota N. Primitiu Gz. Serrano, féu constar: "és fama que aquí es feren forts contra la Guàrdia Civil els *roders* dits *Els Blaus*, i on acabaren la llur odissea".

En els *Tipos y Modismes* de M. Gadea, en trobem notícies a cada pas: tant se val que ell no les documenti amb textos d'altres, literaris o oficials: ell ens reporta la veu popular, les històries locals i, això, per al filòleg observador de la vida de la llengua, val tant com els documents almenys. Ara bé, ja només en el primer volum de l'obra, tinc nota de 8 passatges on parla de *roders*.

En bona part, el fet del *roder* és la història de pertot, en els països torbats per guerres. Conta ell: "Jaume el Barbut, de Crevillent, despuix d'acabada la guerra de Successió, en defensa dels Furs valencians", es refugià a "la vida aventurera de contrabandistes y *roders*" (p. 122); conta d'"El Gatet de Otos" que "fou *roder* famós del S. XIX, després d'una mort que féu en defensa pròpia" (p. 98); que "Santa Ana, en lo port d'Albaida, era un antic convent abandonat, perquè els lladres y *roders* no el deixaven viure" (206). A les penyaloses muntanyes entre Dénia i Parcent, prop de Benidoleig, ens conta de "La Cova dels Nou Germans: el poble supon que era guarida de lladres, *roders* y bandolers" (60). Explica que la dita *el foguet del lladre* es refereix a la fogaineta que es fa a l'hivern, per calfar-se un poc, sense flama ni fum, que és lo que solen fer els *roders* y gent de mal viure en les seues coves, per evitar ser descoberts" (89).

En les meves corregudes per les muntanyes valencianes, és un terme que em sortí sovint: en tinc una dotzena de notes locals; però enlloc no ho vaig oir al Nord del Túria. En la meua peregrinació per tot el País, fins a l'extrem meridional anant sempre de Nord a Sud, ho vaig oir per primera vegada a Torrent; allí la frase "això ho faria una banda de roders"; a Sumacàrcer, parlant-me d'un poble de la ratlla d'Aragó, em deien "són gent molt bastota, porten una barba... com si foren roders"; a Albaida, que hi deixaren, em contaven, gran nom "Els carnisseres", "dos famosos roders que corrien per ací ara fa uns cent anys". *El Randero*; i acostant-nos ja a l'extrem Sud, encara a Alfàs em signaren una cova "on s'amagaven roders".

Judicant per algunes de les definicions que se n'han donat, sembla que donen per sobreentès que és un derivat del verb *rodar*... Però ens en hem de desenganyar. De *rodar* només s'hauria pogut formar *rodador*: com de *robar* es forma *robador*, de *saltejar* *saltejador*, de *ballar* *ballador*, de *cantar* *cantador*, o si es vol *cantor* etc.; no s'ha pas dit mai *rober* ni *salteger*, ni *baller* ni *canter* per a un que robi, saltegi, balli o canti. *Roder*, segons les regles formatives de la nostra llengua, només podria ser derivat del substantiu *roda*, però aquest no fa al cas. *Burler* es derivat de *burla*, no pas de *burlar*; *parler* no és "parlador, el qui enraona" sinó "el qui parloteja", derivat de *parla* "parleria" i no pas de *parlar*. Però és clar que *roder* no podria ser un derivat de *roda*, amb el qual no hi ha nexa semàntic.

En canvi, *roder* s'assembla perfectament a un mot romànic de venerable antiguitat: el fr. *routier*, que els lèxics defineixen "soldat faisant partie de bandes indisciplinées": els seguidors eren *routiers*. Els historiadors francesos de les guerres d'Itàlia ens anomenen *routiers* els sequaços dels condottieri (Coleone etc.). És un mot documentat en francès des dels anys 1240, i encara reprès per grans clàssics francesos, com en el gran sonet de José Ma. de Heredia; recordem: "Comme un vol de gerfauts hors du charnier natal/fatigués de porter leurs misères hautaines,/de Palos de Moguer *routiers* et capitaines/partaient, ivres d'un rêve héroïque et brutal/..." No menys en l'occità medieval: un noble tolosà, després de la Guerra religiosa de 1212, és acusat de "mantener los *roters* que'l pays van raubant"; i dels albigesos que no se sotmeten a la pseudo-Croada francesa ens conten "l'endemà li *roter* se són acaminat/a la Montanha Nera, can tot agron raubat" (cf. Rayn. V, 116 a).

Ara bé, en això anem a la segura sobre l'origen del mot. Ve del fr. ant. *rote* i oc. ant. *rota*, que volen dir "colla", sigui en el sentit de "munió tumultuosa", sigui en el de "tropa guerrera" i armada en general. La "Vida de Sant Honorat" relata com Carlemany empaita el príncep moro, "e sa *rota*", i li clava estocada: "Joyosa dins lo cors li bota" (PSW VII, 384). En la Ciutat dels folls, canta Peire Cardenal, l'home sensat és atacat per tothom, i aquí *rota* és la multitud furiosa que el maltracta: "l'un l'empenh l'autre lo bota,/él cuida eissir de la

rota'' però no pot, perquè un li esquinça el vestit, l'altre l'arrossega... (Appel, Chr. 111. 42). És un mot que en van plens els grans poemes occitans, de *Flamenca*, *Girart de Rossilhon* i d'altres, generalment amb el sentit de "tropa d'aventurers armats". Es tracta, doncs, d'un descendent del participi llatí RUPTA (de RUMPERE), com si diguéssim "banda rompuda, anàrquica, indisciplinada".

Tornem ara als *roders*. Aquests bandolers del Migjorn valencià degueren ser, en l'origen, guerrillers: primer resistents des dels alçaments moriscos, després supervivents de les germanies, finalment els de la guerra de Successió en defensa de les llibertats valencianes: com aquell Jaume Barbut crevillenti, de qui ens contava Martí Gadea, com aquells agermanats que desafiaren els Àustries. Notem el paral·lelisme amb el que passà després de la Croada contra els tolosans heterodoxos o antifrancesos. El Bisbe de Tolosa, en la "Cansó de la Crozada", es plany que els tolosans nacionals han bastit el *Pog de Montsegur* —el darrer refugi de la independència occitana— per matar els croats francesos, els quals el bisbe anomena "los peregrís, per cui Dieus fo servitz,/que cassavan eretges e *rotiers* e faiditz" ("els desterrats, els bandejats"). "n'à tants mortz "—diu—" e partitz/qu' encara 'n plora Fransa, e tu 'n romans aunitz" (*Crozada*, v. 3266).

El *rotier* francès i occità hagué de tenir una resposta en el mossàrab valencià, en la forma *rotair*. Començarien per ser antics muntanyencs cristians, rebels contra l'islamisme (en els temps en què Omar Ben Hafsun, a la fi del S. IX, es mantenia contra els àrabs de Granada); després el mot degué passar a moros revoltosos, després a moriscos d'aquells que s'havien alçat contra Jaume I i Pere el Gran. És sabut que *Alàzraq* volia dir "el Blau", i que després els quedà el malnom d'*els blauets* a la gent de la Marina (com explicaren el P. Chabàs i d'altres). I qui sap si no és del tot casual que en el cas d'aquella banda, de qui ens parla N. Primitiu, renasqués aquest nom d'*Els Blaus*.

Per les dades geogràfiques que he detallat, hem vist que la gran popularitat del terme *roder* és cosa de la zona des del Túria i sobretot a partir del Xúquer fins al Sud d'Alcoi. La terra clàssica de la resistència morisca. Per Ponent incloïa fins als Serrans de la Canal de Navarrés: "el Jato de Xella" fou *roder* famós (M. Gadea, p. 121). Conten que el mot fou també conegut cap a Borriana (J. Calzada). E. Soler Godes ens fa saber que en els anys 1888 corria per Hortells (Morella) un *roder* supervivent de la darrera guerra carlina. Tant la informació de Borriana com la de Morella són resultats bastant esporàdics de la propagació recent del mot del valencià comú (les carlinades hi contribuirien), i encara, donada la font d'aquests dos reports, no ens consta, en rigor, res més sinó que el mot era usat en conversa amb forasters per parlants del valencià capital i central. En contrast amb la gran freqüència de les cites del mot al Sud de València, i l'ambient plebeu i rústic d'on aquestes provenen. Més al Nord, ja res: mot enterament inconegut en el Principat i les altres terres de la llengua (infundada la referència del dicc. Alcover-Moll al Camp de Tarragona).

D'on ens parlen més de *roders*, sinó de les Muntanyes del Coll de Rates? Entre Tàrbena i Castell-de-Castells: les dues grans ciutadelles morisques (junt amb Pop, Bèrnia etc.). Terres solitàries, deia M. Gadea, on sols hi havia un "caminet de perdius, y a penes se vey a passar algun *roder* o caçador" (*T. del Xè*, 266). En aquestes històries que ens en conta Gadea veiem sortir noms de família, potser d'origen sarraí, en tot cas d'evident etimologia aràbiga, com *Bolufer* (que fou nom morisc. *Abu'l...*). Bolufer de Xàbia fou un dels que lluitaren contra malfactors *roders* (M. Gadea, p. 226). De les Muntanyes del Coll de Rates és d'on Mateu i Llopis ens donà la rica nòmina dels moriscos dels anys de 1400, publicada en la Miscel·lània Fabra, en la qual encara prop d'un 20% són noms romànics pre-jaumins, i la resta constitueix una font preciosa de l'àrab vulgar valencià, de fonètica més romànica que semítica. El mateix nom de *Rates* és relíquia mossàrab pre-catalana: el llatí *RATES* significa "boscuries, boscos de llenyaters", i ha conservat intactes la —E final i la —T— intervocàlica, segons les regles fonètiques del mossàrab no arabitzat.

Aquest mossàrab *rotàir*, ja més arabitzant, donava normalment *roder* en catalanitzar-se lingüísticament el País. El *t* emfàtic de l'àrab és una consonant postdental fortíssima però sonora, els nostres la sentien com una mena de *d* exòtica: *bittàna* dóna *badana*, el cast. *adobe* ve de *tûb*, *ronda* ve de *rubta*, *alcandora* de *qantûra*, a *Córdoba* respon l'àrab amb *Qurtuba*. És clar que en passar a la nostra llengua *roder* quedà incorporat a la família de *roda* i *rodar*. Però és evident que pel sentit va amb la *rota* occitana i no pas amb *roda*, i que la morfologia ens prohibeix de veure-hi el derivat d'un verb com *rodar*.

De *robadors* ens parla Jaume Roig per la gent que robava no pas de *robers* (mot que no existeix). I ens en parla a propòsit del *cullerats*. Mot ben a propòsit per acabar de demostrar l'etimologia dels *roders*, dels quals els *cullerats* foren un duplicat antic (V. l'article *coll* del meu dicc., II, 822 a 38-833 a 44). Jaume Roig, pensant en aquells castells de Bèrnia, de Pop etc., darrer refugi dels moriscos recalcitrants, ens parla del "murat castell, ple d'almugaves/e de gens braves:/moltes esquadres,/cullerats, lladres,/saltejadôs/, e robadôs" "troba's cosari/pus celerat?/hi ha *collerat*/major traydor,/ni robador/en Balaguer?" Aquí parla del Coll de Balaguer, entre Tortosa i Tarragona, el famosíssim niu dels saltejadors del Principat, i per això ja no diu *collerat*, ni *roder*, sinó *robador*.

Eiximenis revela que els *cullerats* eren moriscos revoltats o relapses en el mahometisme: "Valencians —diu ell en el *Regiment de la C.P.*— sots mesclats ab diversos infels... fa mester que los *cullerats* hi sien perseguits fins a la mort, e ...fa mester que, per seguretat de la terra, no permetats que los moros hagen ne porten negunes armes ofensives". És la contrapartida d'aqueixes precioses cartes de moriscos, que ens ha revelat la tesi doctoral de la Prof. Carme Barceló, on sota mil disfresses, com un leitmotiv, quan no en termes oberts, es va repetint constantment la demanda d'armes a llurs protectors. També consten

collorados refugiats en el regne de Granada, per un missatge dels nostres reis, en l'any 1405, intimant el rei de Granada, en to d'ultimatum, que deixi de protegir-los.

I també *collerat* té una derivació ben paral·lela a la de *roder*, tret de *rota* "tropa indisciplinada". Chabàs recull el mot *collera* en la frase *crim de collera*, d'un document valencià de 1428, així com en els Furs de València, amb l'aclariment "o de plagi": com és sabut el llatí *plagium* era crim de robatori (en particular, el fet de robar esclaus); i junt amb això, els Furs parlen de portar catius a terra de sarraïns, cosa que confirma l'atribució als moriscos mal sotmesos, que contínuament passaven gent a l'Àfrica o de l'Àfrica a València. Un hispanoàrab qullä(i)rât sembla ser simplement un plural aràbic en —ât del femení qulläira (d'on vindria cat. *collera*). Cf. les *esquadres*, aplicat a cada un dels moscos d'esquadra, un *gendarme*, un *maquis*, un *escamot* "membre dels escamots". Ara bé, aquesta paraula mossàrab qulläira té una formació paral·lela a la del nostre *colla*, sinònim del fr. —oc. *rota*. Ja he explicat allí com pot ser la prolongació del llatí COLLARIA, plural de COLLARE,-ARIUM, nom vulgar del collar que juny o subjecta homes, gossos, bous, etc.; i en particular l'argolla que endogala l'esclau. I que d'aquí vindria el sentit de "unions, bandades de (moriscos) revoltosos o suspectes d'aplegar-se per a una revolta".

L'origen de *roder*, derivat mossàrab del *rota* o RUPTA gal·lo-romànic fou un veritable duplicat semàntic i etimològic de la història dels collerats. Sota aquest terme vulgar de muntanyencs rebels i ensalvatgits dels nostres temps, s'oculta doncs, un terme antiquíssim, preciosa relíquia decaiguda de la València medieval.

XUMENCER "bromista, plaga, gesticulador" s'explica relacionant-lo amb *xúmenes* que a l'Ebre, a Móra d'Ebre en particular, designava els platets de les bandes locals de música. Aquest és un arabisme de *sûm* que significa "bronze", i també una vareta de donar cops: es tracta del dual aràbic *šumâni* "els dos bronzes", que segons la regla de l'àrab vulgar es pronunciava *súmen*. Es devia haver usat en altre temps a València, i se'n trauria un derivat "xumener" bulliciós, que va a so de platerets. El qual sota la influència de *romancer*, sinònim, es degué canviar en *xumencer*, i d'aquí *xumenços* sota el model de *romanços*. Escriu defineix "jumensos" "carantofèria o zalameria; gesticulació, ademán extraño que se hace con el rostro" i "jumencer: el que tiene el hábito o costumbre de hacer gestos". El Dicc. Aguiló només el dona com a valencià, i només el mot personal *xumencer* que defineix "hacer dengues, estar de broma", que probablement és el que nasqué primer: combinació de *xumener* amb *romancer*. Diu que en alguns punts del Principat s'han usat sentit semblant *xumingar* i *xumingues*, que també deuen sortir de *xúmenes* "platerets", aquí amb canvi de *xumener* en *xumingar*, sota la influència de fer romanços de mingo. "Xumensos, valencià: en les festes populars certs joglars improvisen farses fent al·lusió al que passa al poble", segons el dicc. Aguiló la idea dels joglars ens torna a la dels platerets de música popular.